

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

UOT:745.

**AZƏRBAYCAN DEKORATİV – TƏTBİQİ SƏNƏTİNDƏ QOÇ VƏ AT
FİQURLARININ ƏSAS MAHİYYƏTİ****Allahverdiyeva Raziyyə Qiyas qızı****Gəncə Dövlət Universiteti**tunzalehuseyinova70@gmail.com

Xülasə: *Daş abidələr sənəti tarixindən danışarkən Qarabaq, Gəncə, Kəlbəcər, Lerik, Laçın və başqa yerlərdə təsadüf olunan qoç və at fiqurlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki onlar həm say, həm də üslub xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi ilə daşdan düzəldilmiş plastik sənət tariximizin inkişaf yolları haqda ətraflı məlumat verir. Ölkəmizdə daş qoç fiqurları daha geniş yayılmışdır. Daşdan hazırlanmış belə fiqurların millətimizin yaşadığı ərazilərdə belə geniş yayılması heç də təsadüfi deyildir.*

Daşdan yonulmuş fiqurlaqrın ayrı – ayrı sənətkarlar tərəfindən hazırlanmasına baxmayaraq onları bir-birinə bənzədən oxşar əlamətlər çoxdur. Ümumi ölçünün dekorativ bəzəklərin oxşarlığında bu özünü daha qabarıq göstərir.

Açar sözlər: dekorativ sənətlər, qoç fiqurları, daş abidələr, dekorativ bəzəklər

Ключевые слова: декоративное искусство, фигурки баранов, каменные памятники, декоративные украшения

Key words: decorative arts, ram figurines, stone monuments, decorative jewelry

Azərbaycanda daş qoç fiqurları xüsusilə geniş yayılmışdır. Onlara Azərbaycanın ən ucqar cənub sərhədlərindən tutmuş şimal qərbinədək bir çox yerlərdə rast gəlirik. Bu fiqurlara Ermənistan və Gürcüstan ərazisində yerləşən azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə də təsadüf edilir. Daşdan yonulmuş qoç fiqurlarının azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərdə belə geniş yayılması söz yox ki, təsadüfi deyildir.

Dadlı ətinə, məişətdə müxtəlif ləvazimat və geyim məqsədilə istifadə edilən əvəzsiz dərisinə, gözəl yununa görə qoç çox qədimlərdən ulu babalarımız üçün bolluq və qələbə simvoluna çevrilmişdir.

Bugünədək kəndlərimizdə çəpər dirəklərində eyvan sütunlarına bərəkət və qüvvət əlaməti olaraq qoç başının bərkidilməsi, bəzi rayon və kəndlərimizdə isə (xüsusilə Lənkəran, Quba, Qusar və s.) hətta sütunun yuxarı hissəsinə (kapitelə) qoç başı deyilməsi, onun el arasında nə qədər geniş yayıldığını göstərir. Təsadüfi deyil ki, xalq öz qəhrəmanına qoç Koroğlu adı verib.

Lakin qoçu bir totem kimi təmsil edən təsvirlər içərisində bizim üçün ən qiymətli daşdan yonulmuş qoç fiqurlarıdır.

Daş qoç fiqurlarımız haqda ilk məlumatlara biz hələ XIX əsrin əvvəllərində rast gəlirik. 1834 –cü ildə Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Dübua-de Monpere Qarabağda çoxlu daş heyvan fiqurları gördüyünü və yerli əhalinin onlara xüsusi hörmət bəslədiyini qeyd etmişdir.

Daş qoç fiqurlarımız haqda maraqlı qeydlərə rus alimi V.M.Sisoyevin yazılarında da rast gəlirik. 1926 -27 –ci illərdə Azərbaycanın Naxçıvan, Ordubad, Laçın və s. rayonlarında olmuş V.M.Sisoyev yazır ki, yerli əhali burada tez – tez təsadüf olunan daş qoç fiqurlarını müqəddəs sayaraq ona sitayiş edir, hətta bu fiqurları bəzən qədim qəbiristanlıq xarabalarından, dağlardan və s. yerlərdən taparaq hörmət əlaməti olaraq öz qohumlarının məzarı üstə qoyurlar. “...Naxçıvan şərqində köhnə qəbiristanlıq yaxınlığında qırmızı daşdan yonulmuş, uzunluğu 1,50 sm hündürlüyü 62 sm, eni 40 sm, olan qıvrım buynuzlu bir qoç

fiquru gördüm, burada uşaqları olmayan qadınlar arasında belə bir şeyə yayılmışdır ki, kim bu qoçun ayaqları arasından sürünərək o biri tərəfə keçərsə, onun mütləq uşağı olacaqdır.

Daş qoç fiqurlarımızın keçmişdə el arasında totem xarakteri daşması haqda məlumatlar çoxdur.

Lakin bu gün o, bizi keçmiş mənasına görə deyil, daha çox bədii xüsusiyyətinə görə maraqlandırır. Bu, doğrudan da belədir. Çünki keçmişin yadigarı sayılan hər bir abidə heç də təkcə onu yaradan xalqın dini əqidəsini və ya fəlsəfi görüşünü əks etdirmir.

Yurdumuzun müxtəlif yerlərində ayrı – ayrı vaxtlarda yaradılmış daş qoç fiqurları vasitəsilə biz ilk baxışda plastik sənətimizin tarixi, bədii üslub xüsusiyyəti və sənət priyomları ilə yaxından tanış oluruq.

Keçmiş dövrün plastik sənəti haqda ümumi məlumat almaqla bərabər daş qoç abidələri bizdə onu düzəldən ustanın fərdi yaradıcılığı, kompozisiya, rəsm, daşı kəsmə, oyma bacarığı və s. barəsində də lazımi təsəvvür yaradır.

Bundan əlavə daş qoç fiqurlarımız yarandığı mühitin təbiətindən, daşından və ənənəsindən asılı olaraq o yerin bədii sənət üslubu haqda da maraqlı məlumatlar verir.

Daşdan yonulmuş qoç fiqurları müxtəlif və orijinal bədii üsluba mənsubdur. Respublikamızın cənubunda, xüsusilə Lerik rayonunda təsadüf edilən qoç fiqurları həmçinin böyüklüyü, quru və şərti dekorativliyi ilə fərqlənir. Lerikdən 3–4 km aralı hündür təpə üzərində yerləşən bu fiqurlara diqqətlə nəzər yetirdikdə asanlıqla kəsilmiş, lakin hamarlanmış hissələr nəzəri cəlb edir. Adama elə gəlir ki, usta bilə – bilə tamamlamamış, yarımçıq qoymuşdur.

Fiqurlar üzərində arabir təsadüf edilən ornament motivləri və (ox – yay, qılınc və s.) şərti dekorativ bir səpkidə icra olunmuşdur, Lerik rayonunda təsadüf olunan daş qoç fiqurlarının belə şərti dekorativ üsulda işlənməsi çox güman ki, təkcə onu düzəldən sənətkarın fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərindən irəli gəlməmiş, daha çox onların olduqları yerlə, yəni uzaq məsafədən görünməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Gəncə, Qazax, Ağdam, Laçın rayonlarında olan daş qoç fiqurlarının da bir çox özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Bu ərazinin daş qoç fiqurları daha çox uzaq keçmişlərin arxaik sənət nümunələrini xatırladır. Uzunluğu 80–90, hündürlüyü 50–60 sm–dən böyük olmayan bu abidələr öz monumentallığı, formalarının ümumiləşdirilmiş bir səpkidə icrası ilə diqqəti cəlb edir.

Naxçıvan, Ordubad, Şahbuz, Gədəbəy və qonşu Ermənistan ərazilərindəki Azərbaycan kəndlərində təsadüf edilən daş qoç fiqurları başqa yerlərdəki bu tipli abidələrdən həm real təsviri, həm də zəngin bədii tərtibatı ilə fərqlənir.

Qeyd etdiyimiz daş qoç fiqurlarının dekorativ bəzəklərini nəbatı, həndəsi, ornament motivləri, yazılar, bəzi hallarda isə əsl mənada sujet xarakterli kompozisiyalar təşkil edir. Bu fiqurların dekorativ bəzəkləri orta əsr şərqinin ən gözəl monumental əsərləri kimi dəbdəbəli yox, yığcam və lakonik bir səpkidə icra edilmişdir. Bu bəzəklərə yaxından baxdıqda onlar sanki canlanır, diqqəti daha çox cəlb edir və dəqiqləşir. Bu daş qoç fiqurlarının Azərbaycanın başqa yerlərində təsadüf edilən bu tipli abidələrə nisbətən xeyli real təsvir olunmasına baxmayaraq onlarda da uzaq keçmişin sənətinə xas olan ənənəvi priyomlar nəzərə çarpır. Bunlar insan təsvirlərini həyatda və cəmiyyətdə tutduqları mövqedən asılı olaraq müxtəlif ölçülərdə insan, heyvan, quş fiqurlarının bədənələrinin ayrı–ayrı vəziyyətdə göstərilməsində biruzə verirlər. Bu baxımdan Sisyan rayonunun Urud kənd qəbiristanlığında yerləşən 1578–ci il tarixli qoç fiquru xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Daş qoç fiqurunun dekorativ bəzəkləri qoçun belində stilizə edilmiş nəbatı baxışlardan və sağ yan hissəsində həkk olunmuş sujetli kompozisiyalardan ibarətdir. Ufqi bir səpkidə qoçun quyruq hissəsindən tutmuş boynunadək uzanan bu kompozisiyada məzar daşlarında

tez–tez təsadüf edilən ov səhnəsi təsvir olunmuşdur.

Daş qoç fiqurunun üzərindəki sujetli kompozisiyanın ən maraqlı hissəsi qoçun sağ qabaq ayağı tərəfdə döşdə oyulmuş təsvirlərdir. Burada elə bil ki, mehrab qarşısında dayanıb iki əlini yuxarı qaldırmış dik papaqda bir kişi təsvir edilmişdir. Alimlər bu tipli dini ayinləri şamanizmlə əlaqələndirirlər.

Maraqlı burasıdır ki, bu sujet Urud kəndində təsadüf edilən daş sənduqələrin əksəriyyətində əks olunmuşdur. Qeyd olunan motiv bir tərəfdən azərbaycanlıların uzaq keçmişdə Mərkəzi Asiyada yaşayan tayfalarda sıx əlaqəsini göstərir, digər tərəfdən isə islam dininin fəlsəfəsinə uyğun gəlməyən mövzuların da olduğunu nəzərə çarpdırır. Azərbaycan mədəniyyətinin uzaq keçmişlərdə Mərkəzi Asiya ilə sıx əlaqəsini, təkcə sujetli kompozisiyalardakı ayrı – ayrı motivlər yox, daş qoç fiqurlarının özü də təsdiq edir. Çünki bu günə qədər dünya mədəniyyətinə məlum olan daş qoç fiqurlarının ən qədimi hələlik Mərkəzi Asiyada (Xakasiya, Qazaxıstan və s.) tapılmışdır. Sovet alimləri burada tapılan daş qoç fiqurlarının ən qədimini eramızdan əvvəl II minilliyə aid edirlər.

Daş qoç fiqurlarına bundan əvvəl İranın Şimali qərbində (Göytəpə və s.) Türkiyənin şərq əyalətlərində də (Diyarbəkr və s.) rast gəlinir.

Ulan–Bator şəhərinin 400 km qərbində VIII əsr türk xaqanı Gültəkinin məzarı üstə qazıntı işləri aparan rus (V.Radlov), ingilis (H.Heykel), fransız (De Lyakon) alimlər burada iki mərmər qoç fiqurunu olduğunu da qeyd etmişlər.

Son vaxtlar daşdan yonulmuş qoç fiqurlarına Avropanın ən ucqar yerlərində, İspaniyanın şimal əyalətərində Basklar yaşayan ərazidə də təsadüf olunmuşdur. Bu abidələr üslub etibarilə Azərbaycan ərazisindəki daş qoç fiqurlarına xüsusilə çox bənzəyir.

Baskların Qafqaz və Mərkəzi Asiya ilə əlaqəsi çoxdandır alimlərin özünə cəlb edir. Axır vaxtlar Basklara mənsub olan yazının qrafik üslubu və səslərinin sayında qədim türk runi yazılara bənzəməsində aşkar edilmişdir.

Azərbaycanda daş qoç fiqurlu məzar daşlarından ən çox yayılmış fiqur at olmuşdur. Ulu babalarımız qoçla birlikdə atı da müqəddəs heyvan saymışdır.

Tarixi mənbələr göstərir ki, xalqımız arasında at həmişə insanın şərəfi, qəhrəmanlığı və qələbəsinin rəzmi olduğu halda, atsızlıq zəifliyini, məğlubiyyətin iradəsi olmuşdur. Keçmişdə Azərbaycanda dəfn edilən hər hansı qəhrəmanın məzarı üstünə daşdan yonulmuş at fiqurunun qoyulması bunun canlı timsalıdır.

Hazırda xüsusilə Naxçıvanda, Kəlbəcərdə, Laçında, Qazaxda, Gəncədə, Tovuz və s. rayonlarda rast gəlinən daşdan yonulmuş at fiqurları atın keçmişdə el arasında nə qədər müqəddəs bir heyvan sayıldığını göstərir.

XVI–XVII əsrlərdə düzəldilmiş at fiqurlarının ən bədii və orijinal nümunələrinə Laçın rayonun Zabux, Seyidlər, Soltanlar kəndi yaxınlığında və Gəncənin Göy İmam qəbiristanlığında rast gəlirik.

Laçın rayonunun Zabux kəndi yaxınlığında yerləşən at fiqurları öz üzərindəki oyma bəzəkləri ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Yerli bərk, boz daşdan yonulmuş bu at fiqurlarının uzunluğunu 1,5 metr, hündürlüyü 85 sm, eni isə 35 sm–dir.

Fiqurlar oyma üsulu ilə insan, quş təsviri, nəbatı, həndəsi naxışlar və süls – nəsx yazılarla bəzədilmişdir. Hər at fiqurunun üstündə qabarıq səpkidə yəhər yonulmuşdur. Bundan əlavə atın üzərində saçaqlı gül və atçılıqda istifadə olunan qoşumlarda (yuyən, cilov, üzəngi və s.) təsvir edilmişdir. Onlar yəhərə nisbətən xeyli səthi oyulduğu üçün elə bil ki, ikinci planda verilmişdir.

Canlı təsvirlər at fiqurlarının qabaq ayaqları tərəfdə, döşə yaxın hissəsində həkk olunmuşdur.

Onlar da əsas etibarilə lakonik səpkidə ov səhnələri ilə əlaqədar mövzular təsvir

olunmuşdur. Bir əlində ov quşu, ox yayla silahlanmış gənc oğlan fiquru bu təsvirli oymaların əsas məzmununu təşkil edir.

Daşdan yonulmuş at fiqurlarının Azərbaycanın müxtəlif yerlərində ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif sənətkarlar tərəfindən hazırlanmasına baxmayaraq onları bir-birinə bənzədən çoxlu əlamətlər də vardır. Bunlar onların ümumi ölçüsündə, statik ifasında və xüsusilə dekorativ bəzəklərində özünü göstərir.

Daş at fiqurlarının dekorativ bəzəklərini, əsas etibarilə at qoşumları təşkil edir. Onlar qabarıq bir səpkidə oyulub üzəri bəzədilmiş kəm, yuyən, quşqunluq (quyruğunun altından keçən qayış), tapqır (qarnının altından keçən qayışlar), üzəngi, yəhər və yəhəraltı güldən ibarətdirlər.

Bəzi hallarda bu at qoşumlarının üzəri ardıcıl olaraq qabarıq səpkidə paxlava, üçgünc naxışlarla da bəzədilirdi. Bunlar ümumiyyətlə at qoşumlarındakı qayışa taxılan gümüş, burun bəzəkləri xatırladır. Bu at qoşumları təkcə bir sənət əsəri kimi deyil həm də tarixi bir fakt kimi də maraqlıdır, çünki onlar eyni ilə skiflərdə və Mərkəzi Asiyanın qeyri – qədim tayfalarında rast gəlinən at qoşumlarını yada salırlar.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev R. “Azərbaycan maddi mədəniyyət nümunələri” Bakı, 1960
2. R.Əfəndi “Daşlar danışır” Bakı, 1980
3. R.Əfəndi “Azərbaycan xalq sənəti” Bakı, 1984
4. Ç.Novruzova. “Sovet Azərbaycanın heykəltaraşlığı” Bakı, 1973
5. Kərimov K.Ç., Əfəndiyev R.S., Rzayev N.İ., Həbibov N.D. “Azərbaycan incəsənəti” Bakı, 1992
6. R.Əfəndiyev., M.Nəcəfov., M.Tərhanov. “Təsviri incəsənət”. Bakı, 1962
7. Nurəddin Həbibov. “Təsviri sənət haqqında”. Bakı, 1967

ОСНОВНАЯ СУТЬ ФИГУР БАРАНА И ЛОШАДИ В ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОМ ИСКУССТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Аллахвердиева Разия Гияс кызы

Резюме

Говоря об истории искусства каменных памятников, следует особо упомянуть фигурки баранов и лошадей, найденные в Карабахе, Гяндже, Кельбаджаре, Лерике, Лачине и других местах. Потому что они дают подробную информацию о путях развития нашей истории пластики камня с разнообразием как числовых, так и стилевых характеристик. Каменные фигурки баранов более распространены в нашей стране. Неслучайно подобные фигурки из камня так широко распространены в местностях проживания нашего народа.

Несмотря на то, что резные каменные фигуры были выполнены разными мастерами, существует множество схожих признаков, делающих их похожими друг на друга. Это более выражено в сходстве общих размеров декоративных украшений.

**THE MAIN ESSENCE OF THE FIGURES OF THE RAM AND THE HORSE IN
THE DECORATIVE AND APPLIED ARTS OF AZERBAIJAN***Allaxverdieva Raziyya Giyas**Summary*

Speaking about the history of art of stone monuments, special mention should be made of figurines of rams and horses found in Karabakh, Ganja, Kelbajar, Lerik, Lachin and other places. Because they provide detailed information about the development paths of our history of stone plasticity with a variety of both numerical and stylistic characteristics. Stone figurines of rams are more common in our country. It is no coincidence that such stone figurines are so widespread in the areas where our people live.

Despite the fact that the carved stone figures were made by different masters, there are many similar features that make them similar to each other. This is more pronounced in the similarity of the overall sizes of decorative ornaments.

*Rəyçi: Rəsulova Elnarə**İncəsənət kafedrasının 16 yanvar 2024-cü il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 17 yanvar 2024-cü il*